

Literama

KRONIEK OVER BOEKEN, SCHRIJVERS & TONEEL

OKTOBER 1984
19e JAARGANG
NR. 6

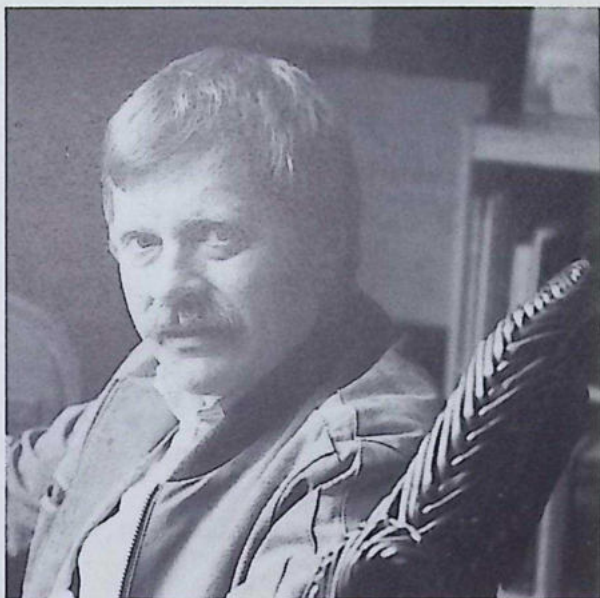

PRIJS: / 9,00

du whel

1984

IN DIT NUMMER:

Willem Wilmink:

Grote problemen op kleine schaal

Het komende toneelseizoen

Kerk en Vrede zestig jaar:

Klankbeeld en discussie

**De Afgescheidenen en hun
burgerlijke ongehoorzaamheid**

Kerk en Vrede 1924-1945

(MUZIEK)

STEM I: Een bekend predikant, een man vol des geloofs en des Heiligen Geestes, had een geestdriftige rede gehouden over "absolute gehoorzaamheid", en de eis daartoe had hij zijn hoorders met een ontroerende ernst voorgesteld, zodanig dat ze ervan sidderden. En het ging hem als eertijds Johannes de Doper, en velen dergenen die in hun hart gegrepen waren, kwamen met verslagenheid tot hem en vroegen hem: wat zullen we doen? Er kwam een jonge man tot hem die zeide: Ik dien bij een loodgieter. En mijn baas is niet altijd eerlijk. Vaak zegt hij, als wij hier of daar een karweitje hebben, tot de jongens: zeg Jan, dat stukje zink of loden pijp kan je wel meenemen. Daar hebben de mensen toch niks aan en wij kunnen het natuurlijk nog best gebruiken. Wat moet ik nu doen dominee, als de patroon vandaag of morgen ook eens zoiets tegen mij zegt? Want als ik weiger dan jaagt hij mij misschien weg en dan kan ik gaan stempelen. De dominee antwoordde kort en krachtig: hoor eens Anton, er staat geschreven: Gij zult niet stelen. En in dat opzicht moet je paraat zijn en absoluut eerlijk wezen, vandaag en morgen en overmorgen, en te allen tijde! Dat is Gods eis. En er kwam ook een dienstmeisje tot hem. Ook haar hart was verslagen onder zijn ernstige toespraak, en ook zij wilde graag een beter en rechtvaardiger leven beginnen, want haar geweten was ontwaakt. Maar ook zij had haar moeilijkheden. Ziet u dominee, zo sprak ze aarzelend, mijn mevrouw neemt het niet altijd even nauw met de waarheid. Het gebeurt bijvoorbeeld weleens dat er bezoekers komen en dat ze tegen de binnenmeid zegt: zeg maar dat ik niet thuis ben. Wat moet ik doen dominee, als ze zoiets ook eens tegen mij zegt? Hij keek haar een ogenblik medelijdend aan, want het was een zwak stompertje. Maar het volgende ogenblik wist hij wat zijn roeping als evangeliedienaar was. Hoor eens Annie, zei hij, als je Christus wilt volgen moet je altijd paraat zijn. Je weet dat er geschreven staat: Gij zult geen valse getuigenis spreken. En dus heb je maar één ding te zeggen: wat er ook gebeurt, je mag niet liegen, vandaag niet en morgen niet en nooit.

Maar daarna kwam er een jongen bij hem van negentien jaar. Hij had een oproep ontvangen om in militaire dienst te komen en zijn hart was bezwaard, want hij wist wat er aan dat alles vastzat. Dominee, zei hij, ik zit in een moeilijk parket. Ze hebben me opgeroepen om op een vreemde school te gaan. Het is een school waar ik moet leren om mensen dood te maken. Als ik nu een waarachtig christen wil wezen, en wil leven naar de eisen van de absolute liefde, wat moet ik dan doen? Toen keek de dominee enigszins verlegen. En toen zei hij niet meer zo fors en krachtig: je moet altijd paraat zijn. Toen zei hij niet: daar staat geschreven: Gij zult niet doden, en dat mag je dan ook niet doen, Joost, nu niet en morgen niet en overmorgen niet en nooit. Och, zei hij luchtigjesweg (want hij oordeelde het maar het beste om deze zaak een beetje luchtig op te vatten), het is immers nog zo ver niet. Op dit ogenblik wordt er immers nog niet tot je gezegd dat je één van je medemensen moet doden! Nee dominee, zei de jongen, nú wordt me dat nog niet geboden. Maar er wordt wel geboden dat ik me daar alvast in oefenen moet. En ik hoorde u laatst tegen Annie zeggen dat we in de dienst des Heren altijd paraat moeten zijn. Nu ja, hield de dominee vol, maar in elk geval: op dit ogenblik is het nog zo ver niet, dus wil ik daar nú nog maar liever niet over praten. Tot ziens dus Joost!

Joost ging weg, maar hij dacht toch bij zichzelf: hè, hoe zou het toch komen dat hij ten opzichte van alle andere eisen van Christus de mensen zulk een fors en krachtig geluid laat horen. En ze zo ernstig opwekt om in 's Heren dienst altijd paraat te blijven, en juist ten opzichte van dit ene gebod zo aarzelend wordt, zich liever niet uitspreekt en de beslissing op de lange baan schuift? Ja, waarom doet de dominee dat?

(MUZIEK)

STEM II: Toen de oorlog uitbrak was ik nog klein.
Mijn vader zocht zijn oud soldatenpak
Van zolder uit een doos vlak onder 't dak,
En wij brachten hem samen naar de trein.

En ik wist niet waarvoor dat was. En toen
Vroeg ik het aan mijn moeder, en ik hoorde
Dat nu de soldaten elkaar vermoordden.
Mijn vader ook? Die zou dat toch niet doen.

Nu ben ik groot en wijs en veel vergeten
Van wat de dwazen en de kindren weten
En waar ik, als ik er aan denk, om lach.

Maar als wij, grote mensen, 't niet verhinderen
Dat er weer oorlog komt, God, geef ons kindren
Die nog begrijpen dat het toch niet mag.

STEM I: Voor een goed begrip: de oorlog waar het in dit eenvoudige en naar literaire maatstaven gemeten pretentieloze sonnet van Muus Jacobse over gaat, is die van 1914-1918, ook nu nog wel "de grote oorlog" geheten. In 1934 treffen we het gedichtje aan in het speciale herdenkingsnummer van Kerk en Vrede, tezamen met een aantal bewogen artikelen die, terwijl de tekenen der tijden opnieuw duidelijke oorlogstaal spreken, het begin van die afschuwelijke mensenslaching waarschuwend in herinnering brengen. Eén van de schrijvers is de toenmalige voorzitter van de vereniging, professor Heering:

STEM III: "Zoals Hamlet de schim van zijn vermoorde vader op de wallen zag verschijnen die hem toeriep: 'Remember me', zo zien wij deze eerste augustusdagen de schim voor ons der vermoorde mensheid 1914-1918, die ons toeroept: 'Vergeet ons niet! Vergeet niet al de jammer, al de doden, al de schandel!'

Wij vergeten snel, gevaarlijk snel. En er groeit een jong geslacht op dat de schok niet heeft gevoeld, en dat niet goed weet. Daarom rust op ons de dure plicht het ontzettende ons altijd weer te herinneren en het anderen scherp voor de geest te plaatsen. Waar de vorige oorlog wordt vergeten, daar wordt de volgende voorbereid. De oorlog heeft een geschiedenis, en die geschiedenis spreekt steeds duidelijker taal. Toen de bogen en speren plaats maakten voor de kanonnen die groter verderf brachten op groter afstand, waren de besten met wreveld vervuld. Dat was geen ridderlijk vechten meer, op zo'n afstand! En Shakespeare spreekt in zijn Hendrik IV van 'these vile guns' (deze gemene kanonnen).

Maar de oorlog ging verder. Toen in 1870 de mitrailleurs werden ingevoerd, schreef onze landgenoot Simon Gorter: de eerste de beste boerenkinkel draait aan zo'n machine en een rij van de meest belovende jonge mensen valt neer: dat is toch geen strijden meer!

Maar de oorlog ging verder. In 1914 cirkelden de eerste met bommen geladen vliegtuigen boven de legers, en een Russische generaal zwoer in zijn toorn dat hij die vliegeniers als hij ze te pakken kreeg zou laten ophangen: dat was geen oorlogvoeren!

Maar de oorlog ging verder. In de winter van 1914-1915 werd door de dulkboot U9 de eerste onderzeese aanval gedaan, en in de tijd van 10 minuten zonken drie linieschepen en verdronken 1200 jonge koppen, zonder de vijand te hebben gezien. Allen zeiden: 'Het is een schandel!'... en beijverden zich toen het voorbeeld te volgen.

Maar de oorlog ging verder. Wanhopig over de stilstaande loopgravenoorlog nam Duitsland in het voorjaar van 1915 zijn toevlucht tot gifgas. De aanval gelukte en even later lagen honderden soldaten terneer, niet voorover maar op de rug, met gebalde vuist, uitpuilende ogen en blauwe gezichten: gestikt. Een kreet van verontwaardiging ging door Europa. En men haastte zich tot 'tegenweer'. En op het einde van de oorlog konden de Engelsen zich er met recht op beroemen in dit wapen de tegenstander de baas te zijn. Duitsland delfde het onderspit, had dit reeds gemerkt aan de hongerblokkade die aan duizenden kinderen de dood bracht of de tuberculose. Ook in Rusland stierven de kinderen als ratten, in de oorlog en daarna.

Maar ook thans gaat de oorlog verder. In de plooiën van zijn leugenkleed verbergt hij de geheimen van zijn wederkomst. En wie even tussen de plooiën gluurt, bemerkt wat er in de laboratoria van Edgewood en elders 'geprepareerd' wordt als even zovele 'staatsgeheimen', die krijgt enig vermoeden van wat ons te wachten staat. Tegelijkertijd verzekeren ons de deskundigen om strijd dat de komende oorlog de non-combattanten (grijsaards, vrouwen en kinderen) niet zal kunnen sparen."

STEM I: De Tweede Wereldoorlog heeft die deskundigen op meer dan nadrukkelijke wijze in het gelijk gesteld. In hetzelfde herdenkingsnummer van Kerk en Vrede nog een terugblik vanuit 1934. De auteur is de sekretaris-penningmeester van de vereniging, tevens redaktielid van het gelijknamige verenigingsorgaan, dominee Hugenholtz:

STEM IV: "Augustus 1924. De oud-minister van oorlog dankt God in een godsdienstoefening in de Nederlands-Hervormde kerk te Rotterdam, gehouden ter herdenking van de mobilisatie van het Nederlandse leger, dat ons leger zo paraat was en de oorlog had afgewend! Dit in onze ogen godslasterlijke samen koppelen van God's heilige naam met het beestachtige, zedeloos en benedenheidense militaire bedrijf, was voor ondergetekende aanleiding om zijn Open Brief 'aan alle predikanten en pastoors die in de naam van Jezus Christus het militarisme verdedigen en zijne geweldsmiddelen zegenen' het licht te doen zien, en werd tevens het sein tot de oprichting van de 'Groep van Godsdienstige Voorgangers (en gemeenteleden) tegen oorlog en oorlogstoerusting' in oktober 1924, die weldra in 1925 onder de naam 'Kerk en Vrede' naar voren kwam.

Met grote vreugde zagen wij vele tientallen, weldra honderdtallen van voorgangers uit verschillende kerken tot ons komen om in Nederland te midden van de Christelijke Gemeente te getuigen vóór Christus' Rijk en dus tégen oorlog en oorlogstoerusting. Waren de gemeenteleden even actief, onze Vereniging zou haar leden bij tienduizenden tellen."

STEM II: Op de konstituerende vergadering van 8 oktober 1924, die door Hugenholtz werd voorgezeten, werd door Heering volgens tevoren opgestelde en aan de deelnemers toegezonden punten de grondslag geschetst waarop naar zijn mening de nieuwe vereniging zich moest plaatsen. Hij liet niet na om bij die gelegenheid ook al direkt en met nadruk te spre-

ken over de erkenning van staats- en rechtsorde. Op anarchistische grondslag kon hij niet staan en verwachtte hij voor de beweging geen toekomst.

STEM III: (Prof. Heering) "Ik vond bij het gros der vergadering instemming, maar werd van de rechterkant bestreden door een predikant die de volkenbondsoorlog in bescherming nam, en van de linkerkant door Kees Boeke, die alle staats- en rechtsorde verwierp. Deze twee verlieten echter vroeg de vergadering. Na hun vertrek werden wij het spoedig eens. Ik formuleerde de punten in een motie, en deze werd met algemene stemmen aangenomen."

STEM IV: "De groep van godsdienstige voorgangers tegen oorlog en oorlogstoerusting, in vergadering bijeen, overwegende, dat slechts van het doorwerken der christelijke beginselen heil te verwachten is voor menschen, volkeren en volkerengemeenschap, dat deze doorwerking niet alleen tegengehouden wordt door den invloed der zonde maar ook door het instandhouden van zondige gebruiken waarvan het verderfelijke de oorlog is, dat niet alleen de oorlog met alle recht spot, maar ook het karakter der moderne oorlogsvoering het godsdienst-zedelijk bewustzijn krenkt op een niet meer te verdragen wijze, van oordeel zijnde, dat het elk offer waard is om tegenover deze misdaad ernst te maken met de zedelijke waarheid, dat het beter is onrecht te lijden dan onrecht te doen, bindt den strijd aan tegen oorlog en oorlogstoerusting en roept alle Christenen binnen en buiten de kerken op om in dezen strijd mee te strijden. Opdat de namen van Jezus Christus en zijn Hemelschen Vader niet meer op gruwelijke wijze door de volkeren geschonden worden als in de jaren die achter ons liggen het geval is geweest..."

STEM II: Met het aannemen van deze beginselverklaring, waarvan later Heerings boek "De Zondeval van het Christendom" de bredere uitwerking is geworden, was de grondslag voor Kerk en Vrede gelegd. In mei 1925 verscheen het eerste nummer van het gelijknamige tijdschrift, dat door de vereniging als het belangrijkste wapen in de christen-antimilitaristische strijd werd beschouwd.

(KORTE MUZIEK)

STEM I: Kerk en Vrede. Binnen de Nederlandse vredesbeweging nu de oudste, voorheen de grootste organisatie. In 1924 met enkele tientallen voorgangers van protestantse gemeenten begonnen, steeg het ledental via 440 in 1927 tot ruim 9000 - waarvan 378 predikanten - in 1933.

Waarop zijn de kennelijk toch hoopvolle verwachtingen van de vredesakтивisten in die jaren gegrond? In de eerste plaats is er de hoop op het goed functioneren van de Volkenbond en het daarin belichaamde streven naar internationale ontwapening. Daarbij dient, in de overwegingen van Kerk en Vrede, Nederland in het eerste gelid te lopen en meent men ook nogal wat te mogen verwachten van een aantal politieke partijen, waaronder de SDAP, om te komen tot een eenzijdige nationale ontwapening. Bij dit alles gaat er ook een zekere inspiratie uit van de inmiddels door de dienstweigeringbeweging op de overheid bevochten erkenning van individuele gewetensbezwaren tegen de militaire dienstplicht. Geleidelijk echter zullen de ontwikkelingen van de internationale politiek en de toenemende agressie in de wereld de hoop van velen in rook doen opgaan. In het Verre Oosten richten de Japanners hun aanval op China. De in 1932 en 1933 onder auspiciën van de Volkenbond gehouden ontwapeningskonferentie loopt op een mislukking uit. De Duitsers zoeken Lebensraum in Oost-Europa. Mussolini en zijn fascistische dromen van een nieuw Romeins imperium en laten het niet bij dromen.

(KORT FRAGMENT MILITAIRE MUZIEK/BRALLENDE REDEVOERING MUSSOLINI)

STEM II: In haar reacties op ernstige internationale conflictsituaties als deze, komt het principieel christen-antimilitaristische standpunt van Kerk en Vrede het duidelijkst tot uitdrukking: elke oorlog tot welk doel dan ook is zonde tegen God en moet als zodanig veroordeeld worden. De kritiek richt zich dan ook niet uitsluitend tegen de agressieve bedoelingen van Italië in Abessynië, maar ook tegen gewapende interventie door de Volkenbond, omdat die in de gegeven situatie alleen kan uitmonden in een rechtstreekse oorlog. Wil Kerk en Vrede dan niets van de Volkenbond en van Volkenbondsakties weten? Dominee Buskes, hoofdredakteur van Kerk en Vrede daarover in de elfde jaargang, 1 oktober 1935:

STEM V: "Wij hebben in onze statuten geschreven dat wij de Volkenbond uit de geest onzer vereniging willen steunen. De elende is dat wij eigenlijk geen Volkenbond hebben. Ik behoor niet tot hen die een klein begin niets achten, maar het is ons in deze dagen toch al meer gebleken dat de Volkenbond nog alles behalve een Volkenbond is. (...) Een politieleger van de Volkenbond wordt door Kerk en Vrede niet afgewezen, maar zo'n politieleger heeft alleen zin en betekenis indien zijn instelling gepaard gaat met en volgt op de ontwapening der Volken. Dan alleen kan men spreken van politiole aktie. Eerder niet en eerder nooit. Van ontwapening der volken is geen sprake. Europa werpt het masker af en keert terug tot zijn oorspronkelijke wildheid. Het bewapent zich al meer in koortsachtige haast. (...) Wanneer de volken voet voortgezet en zijn wij niets maar dan ook absoluut niets gevorderd, hebben wij alleen dit bereikt dat weer duizenden en duizenden voor een waan de misdaad en de zonde van de oorlog zullen bedrijven. (...) Lloyd George pleit hartstochtelijk voor militaire sancties. Duizenden juichen hem toe. Ook de Socialistische Arbeiders Internationale en het Internationaal Vakverbond zijn bereid. het blad van de SDAP in ons vaderland, 'Het Volk', wedijvert met Lloyd George in het propageren van militaire sancties. Nederland moet meedoen. Zijn wij er allen van doordrongen wat militaire sancties betekenen? Mussolini heeft herhaaldelijk verzekerd dat militaire sancties een Europese oorlog betekenen. Inderdaad! Militaire sancties betekenen een Europese oorlog!"

STEM I: Dat zelfs zijn belangrijke Zwitserse geestverwant Ragaz zich door zijn felle en hartstochtelijke haat tegen fascisme en nationaal-socialisme ertoe laat leiden om de oorlog die Engeland onder de leus "militaire sankties" zal voeren, te beschouwen als een oorlog in dienst van het internationale recht, is voor Buskes, zoals hij zegt, een van de meest ont-

stellende dingen van de laatste tijd. Zo wordt, vindt hij, de zogenaamde rechtvaardige oorlog die zij met zoveel moeite door de voordeur uit het huis van de christelijke geloofsovertuiging verwijderd hadden, door een achterdeur weer binnengelaten.

STEM V: (Ds. Buskes) "Men kan zeggen: maar dan staat gij als Kerk en Vrede volkomen machteloos. In zekere zin: Ja! Wij hebben dit altijd geweten en ook altijd eerlijk gezegd. Indien een huis, waarin men, hoewel talloze malen gewaarschuwd, al meer kruikisten en olievaten opgestapeld heeft en in welke onmiddellijke omgeving men voortdurend met brandende fakkel rondloopt en voetzoekers afsteekt, tenslotte in brand vliegt, staan op dat moment allen machteloos. Er komt een moment dat niemand de boze geesten die men zelf opriep meer kan beheersen. Zie, zo zien wij het wereldgebeuren. In het licht van Christus' woord: 'Die het zwaard nemen zullen door het zwaard vergaan.' Daarom schreven wij een vorig maal dat wij niet zo ineens bereid zijn om met heel (tussen aanhalingstekens) 'Christelijk' Europa mee te bidden om vrede. Niet omdat wij niet geloven in de kracht van het gebed, maar omdat wij niet overtuigd zijn van de oprechtheid van dat gebed. Onze vaders hebben zure druiven gegeten. Is het een wonder dat onze tanden stomp geworden zijn? Hier helpt geen gebed. Hier redt alleen bekering, terugkeer tot God en Zijn gebod. Men kan ons uitlachen en bespotten, men mag ons defaitisten en slappelingen schelden, wij kunnen en mogen maar één ding: tot de volken en tot de vorsten, tot de kerken en tot onszelf spreken: Terug tot de Wet en de getuigenis, anders geen dageraad!"

(MUZIEK)

STEM I: In de 9e jaargang nr. 3 van Kerk en Vrede treffen wij het volgende berichtje aan. 1 juni 1933:

STEM II: "Voor onze wijdingsdienst op 16 juni te Utrecht heeft het Hoofdbestuur de Domkerk aangevraagd. Kerkvoogden hebben onzen Secretaris bericht, dat zij aan ons verzoek niet kunnen voldoen, daar de bijzondere kerkeraad der Hervormde Gemeente na brede en principiële discussie besloot de Domkerk voor onzen wijdingsdienst niet beschikbaar te stellen."

STEM I: Van de kant van de kerken kon de vereniging Kerk en Vrede in de jaren voor 1940 op weinig of geen begrip rekenen voor haar christen-antimilitaristische denkbeelden en activiteiten. Integendeel zou men kunnen zeggen. In hun in 1982 gepubliceerde doktoraalskriptie "Dominees in het geweer" schrijven Henk van de Berg en Ton Coppes hierover:

STEM II: "...binnen de protestantse kerken bleef de gedachte van de rechtvaardige oorlog opgeld doen. Hierin lag dan ook het belangrijkste onderscheid met het Kerk en Vrede denken. Van hier uit zijn dan ook de maatregelen van de Gereformeerde kerken tegen Kerk en Vrede te verklaren. (In 1936 ontzegde de gereformeerde kerk de toegang tot het avondmaal aan leden van de NSB en Kerk en Vrede). Blijkens een in Rotterdam gehouden enquête waren in 1933 bijna geen gereformeerden lid van de Rotterdamse afdeling van Kerk en Vrede. De afwijzende houding van deze kerk en haar gesloten karakter zullen hier debet aan zijn geweest. (...) Een Kerk en Vredelid werd al gauw gezien als een verkapte socialist, en kwam zo buiten de kerkelijke gemeenschap te staan. Het percentage vrijzinnigen in Rotterdam lag erg hoog; de invloed van het meer open karakter van de Nederlandse Hervormde Kerk doet zich hier gelden. Dezelfde faktor zal ook een rol gespeeld hebben bij het proportioneel grote aantal Kerk en Vredeliden uit de door haar traditie van vrijheid en verdraagzaamheid gekenmerkte Remonstrantse broederschap."

STEM I: Al met al weinig weerklank van de kant van de kerkelijke organisaties, eerder afkeuring en distantiëring van de vereniging vanwege haar radikale eis van nationale ontwapening, haar strikte afwijzing van het idee van de rechtvaardige oorlog, en haar akseptatie en ondersteuning van dienstweigering op principieel antimilitaristische gronden. Kerk en Vrede, 9e jaargang nr. 5 - 1 juli 1933. Professor Heering:

STEM III: "De geestesstromingen van deze tijd brengen velen ertoe zich op een afstand te houden of te plaatsen van onze beweging, óf omdat men onder de druk der heersende opvattingen van mening verandert, óf omdat men een instinctieve afkeer heeft van plaatsen waar het niet helemaal veilig is. Aan vele christenen heeft nu eenmaal, gelijk een Amerikaanse bisschop verklaarde, de veiligheidsspel meer te zeggen dan het teken des kruises."

(MUZIEK)

STEM II: De veranderende wereldsituatie als gevolg vooral van het opkomend nationaal-socialisme heeft een ondermijnende uitwerking op het antimilitarisme van de grote vaderlandse ontwapeningspartijen. De bakens worden geleidelijk verzet. De vrijzinnig-demokratische ministers - zo verklaart dr. Colijn in de Kamer - "hebben hun beginsel van eenzijdige ontwapening niet verloochend, maar hebben erin berust het terwille van 's lands belang tijdelijk terzijde te stellen." De leider der SDAP, ir. Albarda, stelt in de Socialistische Gids de vraag of ten overstaan van de felten dat de Volkenbond aan gezag heeft ingeboet, dat in Duitsland democratie en arbeidersbeweging zijn weggevaagd en een oorlogszuchtig fascisme daar en allerwegen de kop opsteekt, de SDAP niet gedwongen wordt tot een ernstig onderzoek van haar houding tegenover oorlogsgevaar.

STEM III: (Prof. Heering) "Indien onze vrees verwezenlijkt wordt, dan hebben wij nog geenszins het recht om verwijten te doen. Deze politieke partijen kunnen misschien niet anders. Politiek brengt altijd een zeker opportunisme met zich mee. Maar wel voelen wij ons nú reeds versterkt in onze overtuiging, dat hier van principieel anti-militarisme nooit sprake is geweest. Ons beginsel daarentegen *mag niet* in het gedrang komen; zonder handhaving van dat beginsel verwachten wij geen heil voor de strijd tegen het oorlogszwezen. Zonder de handhaving heeft de beweging van Kerk en Vrede geen reden van bestaan en zakt zij krachteloos in elkaar. Dat beginsel is een opdracht van hoger Hand en daarom gewetenszaak;

met het geweten nu onderhandelt men niet en een gewetensbeginsel kan men niet tijdelijk opbergen of matigen. (...) Uit de gebeurtenissen in het Duitse rijk blijkt wel dat we - als het spannen gaat - de kracht onzer beweging niet moeten zoeken in organisatie, maar in persoonlijke houding en persoonlijke moed. (...) Het is een deemoedigende en tegelijk verheffende gedachte dat, ondanks onze jammerlijke zwakheid en verkeerdheid, God ons gebruiken wil en wij van Christus' wege een opdracht ontvingen om, overeenkomstig het beginsel van Kerk en Vrede, Zijn getuigen te zijn in de wereld. Gelukkig dat wij weten dat Christus meer is dan Zijn onzichtbare kerk. Want de kerk gaf ons helaas geen opdracht en het zal nog wel lang duren voordat zij die geeft. Dit doet ons vaak pijn, meer dan wij zeggen kunnen. En niet in de eerste plaats omdat de kerk nog bijna overal ons streven veroordeelt en tegenwerkt, maar omdat juist zij het is die ook wij noemen 'Christus' Kerk', die wij eren en liefhebben, die wij dienen en in wie wij, ondanks alles, geloven. Een Engels pacifist, die in oorlogstijd dienst geweigerd had, vertelde mij dat hij vanuit het raampje van zijn gevangenis elf torens van christelijke kerken kon zien. Het bitterste was te bedenken, dat die kerken hem alle in de steek lieten, ofschoon zij het waren geweest die hem dat Evangelie hadden meegedeeld, uit kracht waarvan hij geweigerd had aan de oorlog mee te doen.

Wij vrezen dat in de aanvang van de volgende oorlog het schouwspel van 1914 zich herhalen zal. Onlangs heeft de heer De Roope op een kadercursus der SDAP gezegd: 'Als het weer tot een oorlog komt, zullen de arbeiders aller landen mee de wapenen opnemen.' En ik voeg daaraan toe: 'En de kerken zullen hun zegen weer meegeven.' Dit zal dan een oorlog betreffen waarbij de vorige nog maar kinderspel was. De eenmaal losgelaten luchtoorlog zal soldaten en burgers, grijsaards, vrouwen en kinderen tot slachtoffer van een woeste moor-brand maken. De miljoenensteden zullen in de as worden gelegd. Men zal voor de uitroeiing van ganse volken niet terugdeinzen. Overwinnaars en overwonnenen zullen er nauwelijks zijn, slechts velden met lijken."

(MUZIEK/BRALLENDE REDE VAN HITLER)

STEM I: München, 1938. Hitler, Chamberlain, Daladier en Mussolini spreken af dat Tsjecho-Slowakije op grond van het zelfbeschikkingsrecht het Sudetenland moet ontruimen. De vier mogendheden zullen een garantie geven voor wat er daarna van Tsjecho-Slowakije over is. Chamberlain en Hitler tekenen bovendien een vriendschapsverklaring, zodat de prime minister, uit het vliegtuig stappend, kan spreken over "peace for our time". De vreugde over de geredde vrede was uitzinnig. In Parijs wierp men zich voor de auto van Daladier; Chamberlain werd in Buckingham Palace gehuldigd: "Een gehuil als van een orkaan steeg van beneden op." Er was gejuich voor Downingstraat 10, men zong "he is a jolly good fellow" en een paar bekende psalmen. De NRC van 30 september 1938 schreef een hoofdartikel onder de titel "Chamberlain's werk met succes bekroond". D. Hans schrijft in de Avondpost een gedicht dat aldus begint:
De wereld brengt u dank, o vechter voor de vrede,
Gij waart in deze tijd God's zuiver instrument.
En uit miljoenen zielen rijst een zegenbede
Voor u, tot Hem die alle mensenharten kent.

STEM II: De verontwaardiging zwijgt trouwens ook niet. In het Volksblad voor Friesland stond al eerder te lezen: "Van dit verraad kan men zeggen: wie de oorlog wil, sluite zulk een vrede," en Menno Ter Braak schrijft in De Groene: "...het Nederlandse volk (of liever een deel ervan gelukkig) vlagde omdat men in München op geruisloze wijze een andere kleine natie de nek had omgedraaid."
Kerk en Vrede juicht ook niet mee. Buskes in de 14e jaargang nr. 8 van 20 oktober 1938:

STEM V: "Nu komen tot ons de verwijten. Mensen uit mijn eigen kerk hebben mij gezegd: nu begrijpen wij u in het geheel niet. Gij hebt altijd getuigd: niet vechten, Gods vloek rust erop. Nu heeft de wereld gekozen voor datgene wat gij wilt en nu hebt gij niet eens in de kerk blijde gedankt... Het was eigenlijk mijn voornemen om te danken. Maar toen ik op de preekstoel stond en mij in alle ootmoed wist te zijn dienaar van het Woord, was het alsof de stem die wilde danken stakte in mijn keel, en ik kon de woorden niet vinden die mijn dankbaarheid tot God tot uitdrukking moesten brengen. (...) Het vreselijke is, dat de mensen uit angst voor de oorlog wel gebeden hebben voor de vrede, maar dat men tenslotte slechts in staat is geweest de oorlog te voorkomen door het recht te verkrachten en de vrijheid te vertrappen. Wat betekent dit? Dat de wereld voor een alternatief komt te staan, en dat, indien wij moeten kiezen, wij als Kerk en Vrede leden moeten zeggen: het ene is verschrikkelijk, het andere ook. Aan de ene kant de oorlog, en wij hebben gezegd: dat is de hel, de chaos. Maar wij hebben de mensen heel duidelijk te maken dat de andere mogelijkheid deze is: een wereld met vrede maar zonder vrijheid en recht, en dat is ook de hel. Zo'n wereld heeft Kerk en Vrede nooit bedoeld en gewild. Nu de wereldoorlog geen werkelijkheid geworden is, nu men een wereld gaat bouwen zonder oorlog, maar ook zonder recht en zonder vrijheid, is er in ons geen reden tot blijdschap, maar alleen voor een bitter en fel verdriet. (...) Wanneer de wereld voortgaat op de weg die zij thans gaat, zullen wij aan de ene kant krijgen de mensen die zeggen: wij hebben de vrijheid en het recht lief, en daarom: desnoods oorlog om die twee te redden (zij vergeten dat die twee zo juist vernietigd worden), en aan de andere kant mensen die zeggen: als het nog maar even kan geen oorlog, dan maar liever het recht verkracht en de vrijheid beknot en het einde is een wereld waarin recht en vrijheid zijn ondergegaan. Kerk en Vrede heeft het recht en de vrijheid lief, maar ook de vrede. Wij zijn bevroesd voor het geweld maar ook voor het onrecht en de dictatuur. Daarom kunnen wij niet anders doen dan doorgaan op de weg die wij tot dusverre gebekort worden, geen van ons allen zal stand houden, omdat het te zwaar zal wezen en te moeilijk om in zo'n wereld christen te blijven."

(MUZIEK)

STEM IV: "...zo kunt u zich in elk geval wat mij betreft ervan verzekerd houden, dat ik in gedachten met u voor dezelfde vraag sta. Het vreselijke is immers niet zozeer de stroom van leugen en brutaliteit die van het Hitlerse Duitsland uitgaat, maar de mogelijkheid dat men in Engeland, Frankrijk, Amerika en ook in ons Zwitserland zou kunnen vergeten: met de vrijheid van uw volk staat en valt heden naar menselijke berekening die van Europa, en misschien niet van Europa al-

- STEM I: Op 19 september 1938 schrijft de ook in Kerk en Vredekringen invloedrijke theoloog Karl Barth een brief aan zijn Tsjechische kollega prof. Hromadka, die binnen de gelederen van de vereniging voor grote opschudding zorgt en velen doet twifelen aan de houdbaarheid van het beginsel van nationale ontwapening en radicale afwijzing van oorlog onder alle omstandigheden. De verontrusting geldt met name de volgende passages:
- STEM 4: "Is dan de gehele wereld onder de ban van de boze blik der reuzenslang gekomen? En moet het pacifisme van de oorlogstijd inderdaad doodlopen in een zo verschrikkelijke verlamming van elke kracht tot beslissing? Nog - ik schrijf dit op maandag in de middaguren - schijnt het allerergste, het toegeven der westelijke mogendheden aan de onzinnige Duitse eisen, niet te zijn uitgesproken. Maar als dat nu toch gebeurt? Zullen uw regering en uw volk dan toch en dan eerst recht blijven stand houden? Ik heb voor ogen, welk een oneindige moeite en nood gij daarmee over u haalt. Toch waag ik het de hoop uit te spreken, dat de zonen der oude Hussieten dan aan het verwekelijkte Europa zullen tonen dat er ook thans nog mannen zijn. Iedere Tsjechische soldaat die dan strijdt en lijdt zal dat ook voor ons doen, en, ik zeg het vandaag zonder voorbehoud: ook voor de Kerk van Jezus Christus, die in de atmosfeer van Hitler en Mussolini slechts óf belachelijk kan worden, óf aan de uitroeiing overgegeven. Merkwaardige tijden, waarde collega, waarin men, gezond denkend, onmogelijk iets anders kan zeggen dan dat, om des geloofs wil, de eis moet worden gesteld: de vrees voor geweld en liefde tot de vrede beslist op de tweede, de vrees voor onrecht en liefde tot de vrijheid even beslist op de eerste plaats te stellen. Ik kan de hoop nog niet onderdrukken dat, als Praag standvastig blijft, Londen en Parijs weer standvastig zullen worden..."
- STEM II: Het standpunt van Barth, gevoegd bij de toenemende angst voor de dreiging van het nationaal-socialisme is voor veel leden - en vooral veel predikanten - aanleiding om het beginsel van Kerk en Vrede op te geven en voor het lidmaatschap te bedanken. In een van de latere afleveringen van het tijdschrift krijgt een van de, overigens niet met naam en toenaam genoemde, voorganger-deserteurs er in ongewoon striemende en bittere bewoordingen van langs:
- STEM V: "Het lidmaatschap van Kerk en Vrede was maar niet een zaak als dat van een leesgezelschap of bridgeclub; hier ging het om diepere dingen. Hier tekent zich in het leven een grenslijn af. En tot het lidmaatschap te besluiten, betekent dat men die overschrijden wil; te bedanken betekent voor het oog der wereld te tonen dat men zich bedacht heeft en thans aan de andere kant van de lijn komt te staan
Kerk en Vrede h ad inderdaad 'viel-zu-viel' leden. Honderden, ja misschien wel duizenden zijn er indertijd toegetreden, alleen maar omdat ze 'zo vreselijk tegen die gruwelijke oorlog waren', en meenden dat we die nu wel eens door een grote, machtige volksbeweging konden uitbannen, en d an wilden ook zij daar graag aan meedoen. We hoeven hun heengaan niet te betreuren: het ware beter geweest, indien ze zich nooit bij ons hadden gevoegd... Ik kan niet denken dat ge enkel maar bedankt zoudt hebben wegens sommige mindergeslaagde artikelen in het blad, of zelfs wegens bedenkingen die ge zoudt hebben tegen de opzet der vereniging. Ook ik heb die, ik heb ze zelfs van meetaf aan gehad, en ze wegen me zwaarder dan ik kan zeggen. Maar als ik het *allerzwaarste* ook het zwaarste laat wegen, dan zeg ik: neen, in de grote strijd dezer wereld behoor ik toch aan die kant te blijven staan."
- STEM I: Ernstiger nog zijn de gevolgen voor Kerk en Vrede van het feit dat de Nederlandse regering haar op 13 september 1938 plaatst op de lijst van verenigingen die verboden zijn voor alle rijksambtenaren. Verschillende kranten reageren op het besluit: er zijn er die zich erover verheugen, er zijn er ook die grote bezwaren hebben.
Het Volk, 18 oktober 1938:
- STEM II: "Dezer dagen berichtten wij dat ook de vergadering van Remonstrantse predikanten bij de ministerraad heeft geprotesteerd tegen het besluit, waarbij de vereniging 'Kerk en Vrede' voor alle rijksambtenaren verboden is. Onder de dominees die dit protest ondertekenden zijn er velen die het standpunt van 'Kerk en Vrede' niet delen - voor ons staat de zaak niet anders. Doch dit eigen inzicht mag ons er niet toe verleiden genoeg te nemen met een regeringsdaad, die als een ernstig blijk van onverdraagzaamheid moet worden aangemerkt. Het is een maatregel, aldus de Remonstrantse predikanten, die 'ten onrechte mensen in verdrukking brengt, wier geweten in hetzelfde Evangelie verankerd is dat ook de regering belijdt.' En zij herinneren aan het woord van Abraham Kuyper: 'In zijn consciëntie is de mens onaan-tastbaar.' Hiermede komt de diepere betekenis van de regeringsmaatregel, op welks onredelijkheid wij reeds wezen, in een helder licht. Het is een kwaad ding als een regering de oude tradities van vrijheid en verdraagzaamheid met voeten treedt. En wij hebben helaas aanleiding deze slag naar 'Kerk en Vrede' te zien als uiting van een geestesgesteldheid die al ver is doorgedrongen; wij herinneren aan de plotseling opgekomen wens om dienstweigeraars eens wat harder aan te pakken. Eerbied voor anderer heilige overtuiging is een bewijs van innerlijke kracht. Met het 'bestrafen' van de afwijkende overtuiging komen we in de richting van de autoritaire geweldgedachte."
- (MUZIEK)
- STEM I: Na München, we weten het, komt de wereld in toenemende mate in het teken te staan van oorlogsgerucht, oorlogsdreiging en oorlogsvoorbereiding. Alles wordt in alle landen voor die voorbereiding mobiel gemaakt: het geld, de machines, de mensen, het staatsapparaat en de media. De vraag rijst: wat is bij dat alles de taak van Kerk en Vrede? Dominee Krijn Strijd probeert er een praktisch antwoord op te geven:
- STEM IV: "Ons ledental neemt af. We staan nu op ongeveer 6000. Maar weten al die 6000 leden wat 'Kerk en Vrede' wil? Er zijn nu 350 voorgangers-leden. Maar (...) weten wij vaak als voorgangers wat wij moeten antwoorden op de vraag van een eerlijk gemeentelid 'wat we dan moeten doen als de Duitse legers komen?' Daarom: er moet grotere bewustheid komen in onze kring van de inhoud van ons getuigenis. Laten wij beginnen met ons orgaan in de eerste plaats trouw te lezen. Dat klinkt heel eenvoudig.

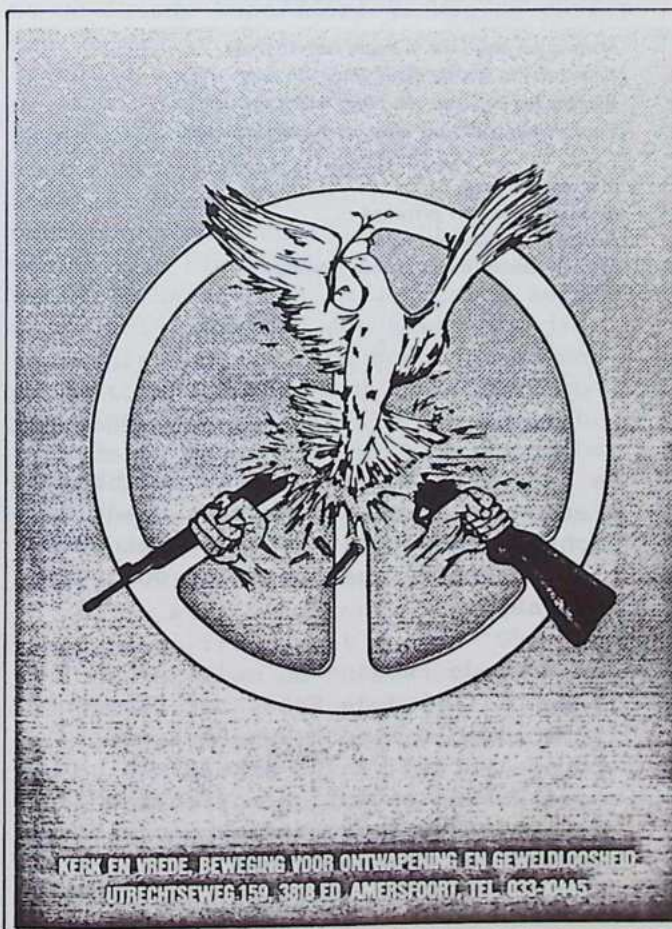

antimilitarist te zijn zonder aanvechting en innerlijke twijfel. Ik wil althans openlijk uitspreken, dat ik mijn christen-antimilitarisme niet zonder veel innerlijke strijd bewaard heb. Daarom is het mij ook onmogelijk op een vlotte en gemakkelijke wijze hen die in 1955 de bewapening van het westen en zo nodig oorlogsgeweld aanvaardden te veroordelen. Ik kan hun gedachtengang begrijpen. Nochtans kan ik hen niet volgen. Twee redenen zijn het die mij dat onmogelijk maken. Een zakelijke en een principiële. De zakelijke is dat ik tot de overtuiging ben gekomen dat oorlogsgeweld op de korte baan bepaalde resultaten kan opleveren voor welke wij dankbaar zijn - zoals de bevrijding van 1945 - maar dat het op de lange baan een ondeugdelijk middel is. Het lost geen probleem op. Geweld brengt geweld voort. Al de gevaren die wij op het ogenblik met bewapening en oorlogsgeweld willen afwenden, zijn inhaerent aan de bevrijding die wij met oorlogsgeweld hebben verkregen.

De principiële reden is intussen belangrijker. In de oorlogsjaren werd het vraagstuk van de verhouding van doel en middelen ons op een benauwende wijze op het hart gebonden. Vanwege het doel - de vernietiging van het nationaal-socialisme - hebben velen toen het middel van de oorlog, dat zij vroeger afwezen, aanvaard. Er waren er die meenden dat het doel dit middel heiligde. Er waren er ook die dit middel als onheilig bleven zien, maar het nochtans accepteerden, omdat het naar hun overtuiging onmogelijk was, in de situatie van toen te doen wat gedaan moest worden zonder te zondigen. En dus moest er gekozen worden tussen een grotere en een kleinere zonde. Voor mijzelf ben ik in die dagen tot de overtuiging gekomen dat een onheilig middel ons nooit tot het doel kan leiden, omdat het doel nooit het onheilige middel heiligt, maar het onheilige middel ons altijd van het doel afvoert. Professor Heering heeft ons in die dagen steeds weer voorgehouden, dat Gods zegen nooit op het oorlogsgeweld rusten kan, omdat oorlogsgeweld altijd en in alle omstandigheden de meest gruwelijke schending van al Gods geboden betekent. Dat zeiden wij voor 1940 al. En wij zeggen het nu nog, maar wij zeggen het minder vlot en gemakkelijk. Ons getuigenis is zwaarder van toon geworden, omdat het door de beproeving is heengegaan en niet zonder aanvechting ons getuigenis gebleven is.

Dankbaar ben ik, dat wij gedurende de oorlogsjaren onze bijdrage in de strijd tegen het nationaal-socialisme geleverd hebben. Men kan zeggen van de mensen van Kerk en Vrede wat men zeggen wil, men zal niet kunnen zeggen dat wij in de oorlogsjaren laf zijn geweest. Waren wij dan helden? Het mocht wat! De nood was ons opgelegd. Op onze wijze hebben wij tegen het nationaal-socialisme gestreden. Wij waren geen negatieve weerlozen. Dat er op het ogenblik naar Kerk en Vrede geluisterd wordt, hebben wij natuurlijk in de allereerste plaats te danken aan de inhoud van ons getuigenis, maar daarnaast ook aan het feit dat de oorlogsjaren duidelijk hebben bewezen, dat wij zeer zeker niet de weg van de minste weerstand hebben gekozen, en dat christen-antimilitaristen geen laffe weerlozen zijn..."

(Dit klankbeeld werd samengesteld en geschreven door Coert Poort en geregisseerd door Johan Wolfer. Stemmen: Sander Simons, Jan Wegter, Kees Broos, Frederik de Groot, Wim Hoddes.)

Lied tegen de derde wereldoorlog

*Wij die met eigen ogen
de aarde zien verscheurd
maar blind en onmeedogend
ontkennen wat gebeurt:
dat oorlog is geboden
en vrede niet mag zijn
dat mensen mensen doden
dat wij die mensen zijn.*

*Wij die nog mogen leven
van hoop en vrees vervuld,
aan machten prijsgegeven
aan meer dan eigen schuld,
wij die godweet hoe verder
tot hier toe zijn gespaard,
dat wij toch nooit erkennen
het recht van vuur en zwaard.*

*Dat wij toch niet vergeten
waartoe wij zijn gemaakt,
dat diep in ons geweten
opnieuw het licht ontwaakt,
dat in ons wordt herschapen
de geest die overleeft,
dat onze lieve aarde
nog kans op redding heeft.*

(Tekst: Huub Oosterhuis. LP "Om vrede", Stichting Leerhuis en Liturgie, SP 352.)

Diskussie over Kerk en Vrede na W.O.II

Mensen gevraagd

*Mensen gevraagd om de vrede te leren
Waar geweld door de eeuwen model heeft gestaan
Mensen gevraagd die de wegen markeren
Waarop alles wat leven heeft verder kan gaan*

*Mensen gevraagd om de noodklok te luiden
En om tegen de waanzin de straat op te gaan
Mensen gevraagd om de tekens te duiden
Die alleen nog moedwillig zijn mis te verstaan*

*Mensen gevraagd om hun nek uit te steken
Voor een andere tijd en een nieuwe moraal
Mensen om ijzer met handen te breken
Ook al lijkt het ondoenlijk en paradoxaal*

*Mensen gevraagd om hun stem te verheffen
Verontrust door een wapen dat niemand ontziet
Mensen die helder de waarheid beseffen
Dat wie mikt op de ander zichzelf ook beschiet*

*Mensen gevraagd die in naam van de vrede
Voor behoud van de aarde en al wat daar leeft
Wapens het liefst tot een ploeg willen smeden
Voor de oogst die aan allen weer overvloed geeft*

*Mensen gevraagd
Er worden mensen gevraagd
Dringend mensen gevraagd
Mensen temidden van mensen gevraagd*

Coert Poort

Wim Ramaker:

*We gaan met elkaar diskussiëren over de
naoorlogse periode van Kerk en Vrede
tot nu toe. We, dat zijn de heren Eisma,
Zeldenrust en De Pree en mevrouw Witte.
Ik zou het leuk vinden als u zichzelf
even voorstelt, uiteraard in relatie
tot Kerk en Vrede.*

Mevrouw G. Witte:

*Ik ben Greetje Witte, gereformeerd theol-
ologe. Ik ben de laatste jaren nauw be-
trokken geweest bij de bestudering van
het oorlogsvraagstuk in de gereformeer-*

de kerken en ik ben lid van de theolo-
gische werkgroep van Kerk en Vrede die
zich bezighoudt met de doordenking van
theologische vragen rond het oorlogs-
vraagstuk.

Dr. W.A. de Pree:

*Ik ben Wilfried de Pree, ook theoloog.
Ik ben op dit moment Tweede Kamerlid
voor de Partij van de Arbeid. In het
begin van de zeventiger jaren ben ik
een aantal jaren landelijk voorzitter
geweest van Kerk en Vrede.*

De heer H. Eisma:

Ik ben Henk Eisma. Sinds 1980 algemeen sekretaris van Kerk en Vrede. Voor Kerk en Vrede onderhoud ik o.a. de contacten met de overige vredesorganisaties, zoals ze bijvoorbeeld samenwerken in het LOVO, het Landelijk Overleg Vredes Organisaties, en met politieke partijen en de vakbeweging in het KKN, het Komitee Kruisraketten Nee. Daarnaast houd ik mij bezig met vredesopvoeding, vooral ook de relatie van kinderliteratuur en vredesopvoeding, en ben ik voor Kerk en Vrede degene die de contacten met het buitenland in de gaten houdt, met Latijns-Amerika en Oost-Europa.

Ds. H.J. Zeldenrust:

Ik ben Harry Zeldenrust, gereformeerd predikant. Sinds 1974 als uniesekretaris verbonden aan Kerk en Vrede. Binnen de vereniging houd ik mij vooral bezig met de theologische vragen. Ik onderhoud de contacten vooral met plaatselijke groepen, voornamelijk kerkelijke groepen, over bijbels-theologische vragen en over vragen over geweldloze weerbaarheid, sociale verdediging en dergelijke.

Wim Ramaker:

We gaan in Literama praten over de tweede periode van Kerk en Vrede, de periode na de Tweede Wereldoorlog. Was de oorlog een geweldige omkeer in de beweging? Bracht die een geweldige ommekeer?

Dr. W.A. de Pree:

Ik denk dat het voor Kerk en Vrede, niet zozeer voor de vereniging, de organisatie, maar met name voor de standpunten een heel moeilijke tijd is geweest. Dat bleek ook al uit het klankbeeld. Vlak voor en in de oorlog zelf was er bij sommigen een zekere twijfel, vertwijfeling van: hoe houd je het vol om je toch geïnspireerd te blijven keren tegen wapengeweld. Is geweld niet toch de enige weg om tot bevrijding te komen?

Het ledental was ook enorm teruggelopen. Van 9.000 in 1927 tot 5.400 in 1940.

Ja, daar blijkt het heel duidelijk uit. Ik ben op mijn achttiende lid geworden van Kerk en Vrede, dat was in 1956 en vlak daarna kwam de Russische inval in Hongarije. Ik herinner me dat ik dat zelf ook ervaren heb. Je zal daar maar wonen, wat moet je dan? Kun je dan niets? Later kom je tot de gedachte dat er andere mogelijkheden zijn, maar het toont wel aan, denk ik, dat Kerk en Vrede geen pasklaar antwoord wil

geven, een dogma, maar iedere keer is het ook een zoeken en tasten.

De oorlog bracht eigenlijk een kernvraag waar veel mensen mee zitten. U geeft het zelf ook aan: willen de mensen van Kerk en Vrede liever een diktatuur dan zichzelf bevrijden, al is het dan ook door geweld. Dat is een heel moeilijk dilemma.

Ds. H.J. Zeldenrust:

Ik denk dat men in de periode na de Tweede Wereldoorlog ook niet meer zo gemakkelijk over geweld en geweldloosheid kon spreken als daarvoor. Het was niet allemaal meer zo vanzelfsprekend. Veel mensen uit Kerk en Vrede hebben in die tijd ook gesproken van hun dankbaarheid voor de bevrijding. Vooral Strijd en Buskes hebben sterk naar voren gebracht dat het een situatie was waarin het niet anders kon dan dat we op deze manier bevrijd werden. Na de oorlog is men het aksept gaan leggen op het punt: het gaat in de eerste plaats om bevrijding en van daaruit gaan we nadenken over wat zinvolle middelen zijn. Men heeft het standpunt gehandhaafd dat massaal geweld nooit een middel tot bevrijding kan zijn. Ik denk dat dat bij Kerk en Vrede altijd voorop staat. Het gaat in de eerste plaats om een keuze voor werkelijke vrijheid.

In het klankbeeld viel me op dat ds. Buskes in 1938 schrijft "of het al niet te zwaar zou wezen en te moeilijk om in zo'n wereld christen te zijn." Die vraag is denk ik ook daarna heel moeilijk te beantwoorden. Dat geeft u zelf ook een klein beetje aan. Daar komt een geweldig spanningsveld, ook tussen christenen onderling.

Dr. W.A. de Pree:

Het punt is altijd geweest dat je vanuit Kerk en Vrede met tal van vragen zit waarop je geen antwoord hebt. Alleen iedere keer het appèl met name op christenen: mensen, ga nu niet het omgekeerde doen door bij datgene wat je nooit anders - zeker vanuit bijbels oogpunt - dan als zonde kunt bestempelen, een verhaal te maken en er rechtvaardiging aan te geven. Dat gebeurt natuurlijk in de geschiedenis tot op de dag van vandaag nogal. De theorie of de theologie van de rechtvaardige oorlog, waar je volkomen de andere kant opgaat, ook al heb je dan geen pasklare antwoorden hoe je je vanuit de bijbelse visie behoort te gedragen. Maar in ieder geval moet je niet van de nood een deugd maken door het om te keren en te zeggen

dat je theologisch kunt aantonen dat een oorlog gerechtvaardigd is. Dan zit je in een heel verkeerd vaarwater. Dat heeft Kerk en Vrede ook altijd naar voren gebracht.

Maar ik neem aan, en ik hoor het graag als het anders is, dat u nog steeds vanuit uw doelstelling of uw gewetensopvatting of vanuit uw geloofsopvatting alle geweld afwijst.

De heer H. Eisma:

We wijzen geweld af. Dat is het appèl waar De Pree het net over had. Ik denk dat dat ook een verworvenheid is, als je dat woord kunt gebruiken, van de Tweede Wereldoorlog. Voor de oorlog werd vaak gezegd dat de vredesbeweging vooral een ethisch standpunt innam. De Tweede Wereldoorlog heeft ons duidelijk gemaakt dat je het met handen moet verbinden. Hoe kun je dat doen? Dat was de grote verlegenheid waarin de vredesbeweging, zeker de jaren vlak voor de Tweede Wereldoorlog zat met een opkomend nazisme, de Spaanse Burgeroorlog, waardoor het geweld steeds dichterbij kwam, bewapening die maar steeds verderging. Maar in de oorlog, het wordt aan het eind van het klankbeeld ook even aangegeven, zijn er mensen in die wereld van geweld heel dichtbij op zoek gegaan naar hoe zij op geweldloze wijze aan de bevrijding konden werken. Hoe kunnen we naar onze eigen situatie toe vertalen wat in India door Ghandi, en wat in de naoorlogse jaren in Amerika bijvoorbeeld door Martin Luther King en de Civil Rights Movement gebeurd is? Het verbinden van staan en stelling nemen in de problemen van je tijd en het appèl van waaruit je zegt: voor de weg van het geweld kunnen wij niet kiezen, maar we moeten proberen een begaanbare weg te zoeken.

Nu spring ik heel comfortabel uit ons werelddeel over naar een ander, Latijns-Amerika bijvoorbeeld. Je kunt toch niet ontkennen dat daar mensen echt bevrijd zijn door geweld, die anders nooit bevrijd zouden zijn geweest.

Dr. W.A. de Pree:

Dat is waar. Ik vind dat je niet te makkelijk, vanuit een comfortabele positie moet veroordelen. Dat is punt een. Het tweede is dat je over het algemeen moet zeggen dat bevrijdingsbewegingen in de derde wereld, voorafgaande aan een gewapende strijd, nogal indringend hebben geprobeerd langs alle mogelijke vreedzame wegen - ongehoorzaamheid enzovoorts - het doeleinde te bereiken.

Maar men bevrijdt zich d.m.v. geweld. Ik kan zelf niet anders dan dat van hieruit in ieder geval niet veroordelen. Wie ben ik? Iets anders is, wat ik straks ook zei, dat je het geweld dan zou rechtvaardigen op de manier van: kijk, zo moet het. Wat ik altijd sterk van Kerk en Vrede heb gevonden is dat, als het over de derde wereld ging, de vraag kwam: wat kunnen wij vanuit onze positie doen om de situatie te veranderen die mensen er kennelijk toe dwingt om tot geweld toevlucht te nemen. Vandaar de aandacht van Kerk en Vrede voor de onrechtvaardige Latijnsamerikaanse maatschappijstructuur.

Mevrouw Witte, doet Kerk en Vrede nu een enorm beroep op het geloof van de mensen in een wonder?

Mevrouw G. Witte:

Nee, dat denk ik niet. Misschien is dat een verschuiving die je kunt aanwijzen. Ik denk dat je dat bij iemand als Buskes al heel snel ziet. Het is zowel een overtuiging van: dit zijn dingen die niet mogen, er mag geen geweld tegen mensen gebruikt worden, als ook iets dat gebaseerd is op de analyse van hoe het in de maatschappij toegaat. Het geweldgebruik blijkt geen zaken op te lossen. Bepaalde problemen, zoals bijvoorbeeld in Latijns-Amerika, hadden voorkomen kunnen worden wanneer anderen die daartoe wel de mogelijkheden hadden daar tijdig iets aan hadden gedaan. Het vraagstuk van geweld, bijvoorbeeld in Latijns-Amerika, brengt ons dus direkt in de situatie van schuldigen, want wij hebben niet eerder naar hun stem willen luisteren. Wij hebben kennelijk niet voldoende gedaan om te voorkomen dat die situatie daar ontstond.

Maar is ons getal, en nu ben ik heel praktisch, niet te klein om dat te voorkomen? Hoe groot is Kerk en Vrede nu?

De heer H. Eisma:

Kerk en Vrede heeft nu zo'n 2.500 leden. Maar hoe belangrijk is het getal? Als we even weer teruggaan naar Latijns-Amerika, dan is het opmerkelijk dat de beweging waar wij contact mee hebben, Servicio Paz y Justicia, dienst voor de vrede en gerechtigheid, ontstaan is zo in het begin van de zeventiger jaren. Na een periode met veel revolutionaire pogingen tot het breken van het onrecht daar. Als je over een wonder wilt spreken, denk ik dat het toch iets van een wonder is dat mensen zagen dat de weg van geweld dood-

liep. Esquivel, de sekretaris van deze organisatie, heeft een keer gezegd: we hebben ontdekt dat je als je de spelregels van de machthebbers blijft meespelen, verliest. Ze zijn vanuit die machteloze positie niet bij de pakken neer gaan zitten, maar ontdekten dat je met behulp van de creativiteit kunt zoeken naar andere spelregels en dat de weg van de geweldloosheid ineens een begin van een weg naar wat meer rechtvaardigheid kan betekenen.

De wondren zijn de wereld nog niet uit

*De wondren zijn de wereld nog niet uit
De doodgelopen wegen gaan weer verder
Op elke honderd schapen is een herder
Het zonlicht tovert kleuren op de ruit
De wondren zijn de wereld nog niet uit*

*De wondren zijn de wereld nog niet uit
De afgedankte dingen zijn weer mode
Een net vol vissen en een mand vol broden
De blinde ziet, de dove krijgt geluid
De wondren zijn de wereld nog niet uit*

*De wondren zijn de wereld nog niet uit
Gespot wordt met de dreiging van tirannen
Verdrukten maken zelf hun toekomstplannen
Geen mens wordt meer door andren uitgebuit
De wondren zijn de wereld nog niet uit*

*De wondren zijn de wereld nog niet uit
De muur die scheiding bracht wordt afgebroken
Wie oud is wordt weer in het nieuw gestoken
De kreupele mag dansen met de bruid
De wondren zijn de wereld nog niet uit*

*De wondren zijn de wereld nog niet uit
De rassenhaat ligt onder groen bedolven
Een kind speelt haasje-over met de wolven
En nergens groeit er meer verboden fruit
De wondren zijn de wereld nog niet uit*

*De wondren zijn de wereld nog niet uit
De oorlog heeft zijn laatste kruik verschoten
Kanonnen zijn tot klokken omgegoten
De vrede wordt voor eeuwig ingeluid
De wondren zijn de wereld nog niet uit*

Coert Poort

Wim Ramaker:

Wat mij opvalt is dat er vroeger bij Kerk en Vrede stond: "Christen-antimilitaristische beweging" en nu staat er: "Beweging voor ontwapening en geweld-

loosheid". Is dat meer dan een verschuiving, is dat een ander etiket?

Ds. H.J. Zeldenrust:

Het is geen werkelijke verschuiving. Ik denk wel dat daarmee de aksenten wat anders gelegd worden. Een woord als antimilitarisme komt vaak erg negatief over. Het lijkt of je je zou verzetten tegen bepaalde beroepsgroepen. Dat doet Kerk en Vrede per se niet. In de gedachte van inzet voor ontwapening en geweldloosheid komt dat samengaan naar voren: strijden tegen de structuur van de bewapening en dus niet tegen mensen. Aan de andere kant proberen te werken aan persoonlijke en maatschappelijke weerbaarheid bij mensen. Die beide polen willen we graag in ons werk handhaven en daarom geven we de voorkeur aan "ontwapening en geweldloosheid" i.p.v. "antimilitarisme", zonder daarmee de term op zich te verwerpen. *Hebt u ook kontakten of bent u in gesprek met soldaten? Vindt er een uitwisseling van gedachten plaats?*

Niet zo vaak. Het is mij een paar keer overkomen dat ik een spreekbeurt had voor groepen militairen en ik moet zeggen dat dat vaak plezierige ontmoetingen waren. Omdat je daar ook een stukje deskundigheid tegenkomt.

Hoe bedoelt u dat?

Dat het niet alleen maar is een vaak afwijzen van het pacifisme, maar het zijn mensen die vanuit de eigen beroepssituatie ook in de problemen komen en die gekonfronteerd worden met de bewapening. Die ook vaak een stuk eigen deskundigheid hebben opgebouwd, daarin anders kiezen dan wij, maar vaak wel de bereidheid hebben tot een gesprek. Ik vind het erg jammer dat we tegenwoordig vaak in een wat meer gepolariseerde situatie zitten. Daardoor ontstaat er een zekere angst voor elkaar en gaat men zo snel een werkelijk intensief gesprek over wat je nu eigenlijk beweegt uit de weg.

Hoe komt het dat mensen de laatste tijd geweld nog wel akseptereren, zelfs militarisme wel akseptereren, maar bij atoomgeweld zeggen: nee, dat niet meer.

Vindt u dat een klein beetje huichelachtig, omdat u het allemaal afwijst?

Dr. W.A. de Pree:

Nee, ik vind het niet huichelachtig. Ik denk dat misschien een rol speelt dat pacifisme vaak een image naar buiten toe heeft gehad van: je moet wel gek zijn, irrationeel, wil je die kant opwillen.

Ds. Greetje Witte

Henk Eisma

Het gebroken gewoontje.

Ja, maar in de zin van: in deze gebroken wereld is het volstrekt onhaalbaar en alleen goed voor een stelletje idealisten. De moderne bewapening, de kernbewapening heeft misschien de mensen de ogen geopend voor waar we eigenlijk mee bezig zijn. Ik denk dat er weinig mensen meer te vinden zijn die het idee hebben dat conflicten opgelost zouden moeten worden door het gebruik van kernwapens. Kortom, de kloof die er misschien weleens was tussen geloof, ethiek aan de ene kant, en je verstand aan de andere kant is door de kernbewapening ineens veel kleiner geworden. Kerk en Vrede heeft altijd gezegd dat militair geweld niet de goede weg is. In ethische zin niet, maar ook niet in verstandelijke, rationele zin, dat het erg onverstandig is. Dat wordt door de kernbewapening duidelijk voor de mensen. Dat is mijn inschatting waarom mensen ontdekken: het is waanzin waar we mee bezig zijn, we gaan er allemaal kapot aan.

Kunt u ook merken dat er de laatste tijd, door de kruisraketten en door de demonstraties, een groeiende belangstelling is voor uw beweging?

Mevrouw G. Witte:

Ik denk dat je dat wel kunt zeggen. Hoewel ik niet zeker weet of dat ook in het ledental tot uitdrukking komt, maar dat zou weer andere oorzaken kunnen hebben. Op spreekbeurten, door contacten die je hebt, merk je dat er steeds meer mensen zijn die zich verwant voelen met de gedachten zoals die binnen Kerk en Vrede leven.

Uw voortreffelijke maandblad, dat ook Kerk en Vrede heet, heeft een grotere oplage dan alleen de leden.

Ja. In deze tijd zeker blijkt ook dat er mensen zijn die zeggen: om financiële redenen kan ik geen lid worden, geen abonnement nemen op het blad, maar dat zou ik wel graag willen.

Kerk en Vrede is de oudste vredesbeweging. Dat is toch zo? Ik heb het in uw brochures gelezen.

De heer H. Eisma:

De oudste van de nu bestaande organisaties. De geschiedenis van de vredesbeweging is ouder.

Er is ook een IKV en een ICTO. Hoe verhoudt Kerk en Vrede zich tot het IKV en het ICTO, die ook wat met de kerken te maken hebben?

Ds. H.J. Zeldenrust:

Er is een heel duidelijk verschil in

structuur. Het IKV is de officiële organisatie opgericht vanuit de kerken. *Waarom is Kerk en Vrede dat niet geworden?*

Kerk en Vrede heeft vanaf het begin een organisatie binnen de kerken willen zijn, maar heeft ook afstand tot de kerken bewaard vanuit de gedachte dat de kerken weer hun oorspronkelijke taak in de samenleving moeten gaan vervullen. Zoals de eerste voorzitter van Kerk en Vrede, prof. Heering eens gezegd heeft: de kerk moet weer worden het geweten van de samenleving. Men wilde dat Kerk en Vrede daar een bijdrage aan leverde. Dus aan de ene kant werken binnen de kerken, maar zich nooit volstrekt identificeren met de kerken. We hebben er ook nooit prijs op gesteld om een officiële gesubsidieerde organisatie te zijn. Want dan verlies je juist de vrijheid om daar kritisch en toch wat prikkelend bezig te zijn.

En de relatie tot het IKV?

Wij zijn binnen Kerk en Vrede erg blij geweest met de ontwikkeling binnen het IKV. Ook met het totstandkomen van de campagne tegen de kernbewapening. Dat men vanuit een officiële kerkelijke organisatie heel duidelijk een bepaald praktisch doel kiest is denk ik grote winst geweest voor de vredesbeweging. We hebben zelf het gevoel dat we daarin ondersteunend en stimulerend bezig zijn. We proberen binnen de vredesbeweging voortdurend mensen te confronteren met de diepere vragen rondom het omgaan met geweld, de problematiek van het structurele geweld in de samenleving.

De heer H. Eisma:

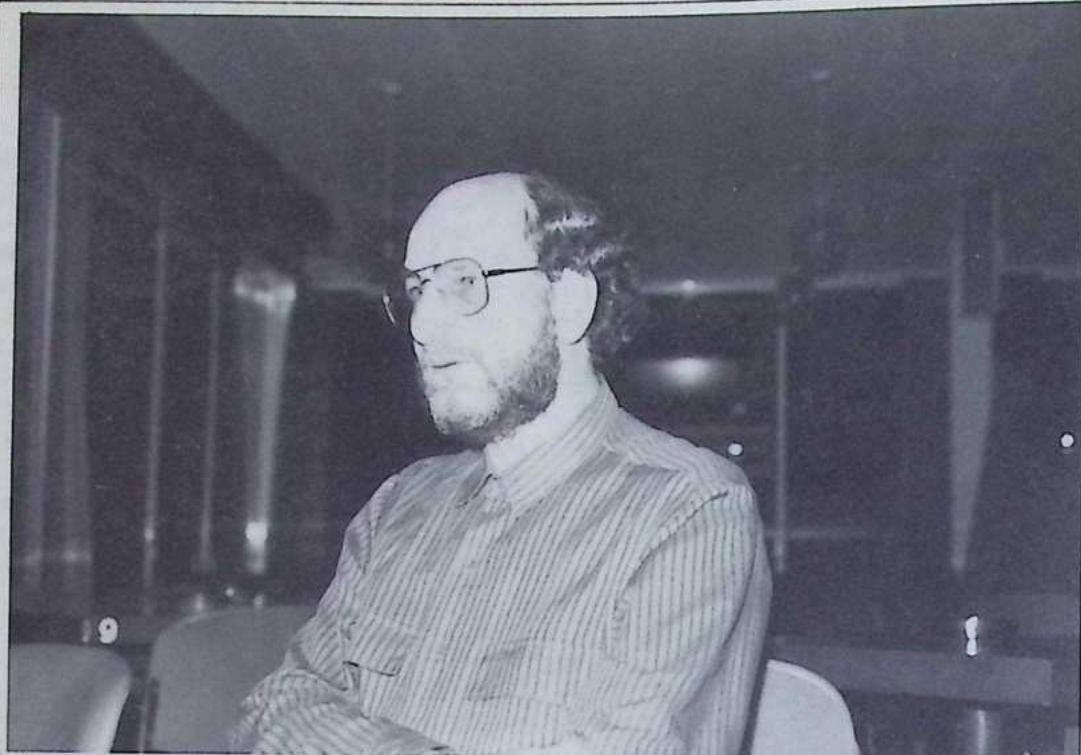
Veel leden van Kerk en Vrede vind je ook plaatselijk terug in IKV-kernen. *En hoe denkt u over het ICTO: wij ontwapenen, best, maar jullie ook.*

Dr. W.A. de Pree:

Ik denk dat het ICTO misschien nog in verhevigde mate dat verwoordt en legitimeert - op hun manier bijbels - waartegen Kerk en Vrede vanaf haar bestaan juist is ingegaan.

Het is dus echt de tegenpool?

Ja. Een van de belangrijke punten van Kerk en Vrede is dat we nagaan hoe het komt dat de kerken en de theologie in de loop van de eeuwen de kant t.a.v. oorlog en vrede zijn opgegaan die ze zijn opgegaan. Wat heeft er gespeeld? Er zijn allerlei analyses over hoe het zo gekomen is en het is a.h.w. je taak als Kerk en Vrede om het te ontmaskeren

Dr. Harry Zeldenrust

Dr. Wilfried de Pree

en te zeggen: het is onterecht, het is niet bijbels wat jullie claimen. In de kerk is, misschien ook dankzij Kerk en Vrede, zo hier en daar een hele, ook wel gunstige ontwikkeling op gang gekomen. Zie het IKV dat uit de kerk is voortgekomen. Bij het ICTO kom ik de geluiden tegen waarvan ik denk: het is een soort theologie die de kerken zo langzamerhand zijn gaan kritiseren. Het is eigenlijk geen theologie, eerder een valse ideologie in mijn ogen. Dezelfde geluiden waarvan de kerken zich langzamerhand bezig zijn te bevrijden. Ik weet niet hoe de anderen hier erover denken, maar ICTO is niets nieuws onder de zon. Het is weer het oude verhaal.

Tweezijdige ontwapening, niets nieuws onder de zon.

Ik ben ook voor tweezijdige ontwapening, dat is Kerk en Vrede ook, dat zou ideaal zijn. Maar het wordt gehanteerd als een middel om eraan te ontkomen dat wij zouden beginnen die weg op te gaan. En dat is iets dat Kerk en Vrede altijd heeft voorgestaan. Dorothee Sölle heeft er nogal eens iets over gezegd en geschreven. Die zegt: een van de meest heidense categorieën is eigenlijk tweezijdigheid. Kenmerkend van de God van de bijbel is altijd geweest de eenzijdigheid. De genade was gratis, dat zegt de oude theologie ook. Wat is gratis? Je vraagt er niets voor terug. God vraagt er niets voor terug, hij doet het en wacht af wat de reactie van mensen is. Het heidendom is de handel van: ik doe iets als jij ook iets doet. En voordat jij de eerste stap hebt gezet, doe ik niets. Dan heb je de pastelling. Kortom, dat heeft met bijbels denken verschrikkelijk weinig te maken en het wordt gebruikt, ben ik bang, als een soort alibi om zelf niets te doen. Dorothee Sölle heeft ook een prachtig boek geschreven "Het recht om een ander te zijn". U kent dat ontgetwijfeld. Ik zou de titel een beetje willen misbruiken. Gunt u al die andersdenkenden ook het recht om die ander te zijn. Of zegt u: wij hebben het gelijk aan onze kant, zo staat het in de bijbel, zo beleven we dat, zo moet dat.

De heer H. Eisma:

Je kunt verschillende definities van het woord vrede geven. Een definitie die wij graag gebruiken is: vrede is daar waar mensen tot hun recht komen. Waar ze zo kunnen zijn en zo kunnen leven als ze zelf in hun ontplooiing mee-

gekregen hebben. Of zoals ze zich kunnen ontplooiën als er geen andere machten zijn die dat tegenwerken. Vanuit die gedachte gaan we zo open mogelijk met mensen om. Wij proberen mensen bewust te maken van de plaats waar ze op dit moment staan en proberen ze van daaruit te brengen tot een meer bewuste keuze. We zeggen ook heel eerlijk waar we zelf staan, maar waar mensen uitkomen en hoelang de weg is en welke het is die ze zullen moeten gaan, dat heeft met de eigenheid van de ander te maken. Die moet je respecteren.

Mevrouw G. Witte:

Ik denk dat je tegelijkertijd moet zeggen: vanuit een ontzettend grote gedrevenheid. Want op het moment dat je zegt: het gaat ons erom dat mensen tot hun recht komen, moet je ook de stem van de mensen verwoorden die momenteel niet tot hun recht komen. Mensen die lijden onder het geweld dat op dit moment plaatsvindt als gevolg van de bewapening. Voor die mensen moet je opkomen en zul je je ook hard inzetten om te proberen dat gesprek verder te voeren en daar ook resultaten te boeken.

Een ander chapter. Het is in deze wereld nog steeds normaal dat jongetjes soldaatje worden. Het is abnormaal dat ze vredesengeltje worden, ik heb het nog nooit iemand zien doen. Toch denk ik dat vredesopvoeding zinvol zou kunnen zijn. Doet Kerk en Vrede iets aan vrede vredesopvoeding?

Kerk en Vrede is daar uitvoerig mee bezig. Er werkt de laatste jaren een werkgroep aan dat onderwerp. Ik denk dat de heer Eisma daar meer over kan vertellen, omdat hij daar nauw bij betrokken is.

Op welke wijze gebeurt dat, hoe jong begint het? Gaan er al vredesliedjes gezongen worden boven de wieg of niet?

De heer H. Eisma:

We zijn daar een jaar of vijf geleden mee begonnen in het spoor van vredesopbouw. Het richt zich vooral op het onderwijs en draagt didactisch materiaal aan vanuit de gedachte dat het in de opvoeding heel belangrijk is hoe je tegen geweld aankijkt, wat de rol van geweld daarin is. We werken dan ook vooral met mensen die opvoeder zijn, ouders in de allereerste plaats. Daar gaan we dan plaatselijk drie, vier avonden mee praten. We starten vaak vanuit de gedachte: hoe hebben ze hun eigen opvoeding ervaren, zie je wel of geen perspectief voor de jeugd in deze

tijd en komen dan uit op: opvoeden is niet alleen maar een arsenaal van kunstgrepen waarmee je een jeugd zou kunnen formeren die minder gewelddadig wordt, die op een plezierige manier konflikten uit de weg gaat. Maar het komt in de eerste plaats terecht bij: hoe sta je zelf in het leven, wat betekent de problematiek van oorlog en vrede, van recht en onrecht voor jezelf? Wat voor volwassenen zien de jongeren in jou? *Kerk en Vrede bestaat 60 jaar. U ziet er geen van allen vermoeid uit, u bent ook geen van allen 60 jaar. Maar het lijkt me toch heel vermoeiend om in zo'n soort gideonsbende bezig te zijn, daar elke dag over te praten, daar weinig aanhang voor te vinden. Hoe houdt iemand dat vol de komende 60 jaar?*

Dr. W.A. de Pree:
Ik heb zelf niet het gevoel bij een gideonsbende te behoren. Je zit midden in de samenleving en je hebt te maken met heel verschillende groepen mensen. We hebben niet alleen te maken met eigen leden. We hebben te maken met mensen in de kerken, met mensen in IKV-kernen en we proberen met mensen op weg te gaan vanuit een bepaald ideaal, maar middenin een situatie waarin je voortdurend met allerlei vormen van geweld in aanraking komt, waar je zelf ook niet vrij van bent. Ik vind het zelf heerlijk om te ontdekken dat steeds meer mensen ook in de vredesbeweging een perspectief ontdekken van een andere wereld, een andere wijze van met elkaar omgaan, van andere verhoudingen tussen mensen. Dan denk ik dat je het volhoudt juist om wat je om je heen ziet gebeuren. Ik denk dat we in de vredesbeweging niet zo pessimistisch moeten zijn. Er is ontzettend veel veranderd de laatste jaren en mensen hebben iets ontdekt. Misschien is het nog een veel te kleine groep, maar wij gebruiken weleens de term - en dat is weer Dorothee Sölle - van de lange adem, van het kunnen volhouden door de dingen die je om je heen ziet gebeuren.

U ziet veel gebeuren.
Ik zie erg veel gebeuren. Ik heb binnen de kerken de laatste tien jaar erg veel zien veranderen. Er zijn deuren opengegaan. Nou goed, dan gaat er ook weleens een klein deurtje weer dicht, maar ik denk dat je je daar niet al te veel van moet aantrekken. Je moet toch ook ontdekken dat in de kerken de laatste tijd nogal wat over oorlog en vrede

gezegd is, voor ons soms niet radikaal genoeg, maar wel wordt daarin een richting aangegeven.

Het is natuurlijk dom aan de jubilaris te vragen wat hij wenst. Dat is ongetwijfeld vrede, ook op lange termijn. Mevrouw Witte, ik zou graag aan u willen vragen wat u op de korte termijn zou wensen in Nederland, in relatie tot uw beweging.

Mevrouw G. Witte:

Als ik kijk naar de mensen op wie Kerk en Vrede zich richt, dus de kerken, dan zou ik willen dat de kerk meer zou worden, wat net ook al is genoemd, het geweten van de samenleving. Een kerk die niet meer geweld dat voortkomt uit menselijk wezen, dat zeer nabij hem ligt, voorafgaand rechtvaardigt, maar ook de uitspraken die de kerken zelf gedaan hebben serieus wil nemen. Want kerken hebben al in zeer radicale bewoordingen afstand genomen van geweldsmiddelen en van de oorlog op zich. Die zijn in strijd met Gods heil voor deze wereld. Ik denk dat dat uitspraken zijn die wij allemaal voor onze rekening zouden kunnen nemen. Het zou goed zijn als die ook verder ingevuld zouden worden.

De kerk als geweten van de samenleving. Dat lijkt mij ook een heel goed kado.

Als u Kerk en Vrede wilt steunen, kunt u zich opgeven als:

- * lid van Kerk en Vrede voor minimaal f 40,-- per jaar (inklusief het maandblad)
- * abonnee op het maandblad Kerk en Vrede voor f 30,-- per jaar (bij zeer laag inkomen f 20,--)
- * donateur van Kerk en Vrede

Schrijft u naar:
Kerk en Vrede
Utrechtseweg 159
3818 ED AMERSFOORT
tel. 033-10445
giro 435382